Yoksulluk ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Türkiye Bölgeleri Üzerine Bir Çalışma

Relationship Between Poverty and Economic Development: A Study on the Regions of Turkey

Prof. Dr. Ahmet Ay (Selçuk University, Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Emine Fırat (Aksaray University, Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Fatih Mangır (Selçuk University, Turkey)

Abstract

The concept of development has been evaluated by several economic scholars within different historical processes. The meaning of the concept has changed towards the direction from a single theoretical perspective into a multi-theoretical perspective. One of these perspectives is alleviation of poverty. Poverty appears when people cannot meet basic needs for their lives.

Poverty level is total amount of expenditure which is necessary to meet the basic needs. Poverty level is the determinant of welfare level of a country and its regions. Poverty numbers and poverty level are criteria indicating to what extent is development achieved. Income distribution is another issue which must be handled with poverty.

Fair distribution of income must be an important policy in alleviating poverty. In this context, impact of income distribution must be positive on development level. In this study, the relationship between poverty and development has been presented within the context of Turkey and its regions.

1 Giriş

Kalkınma; küreselleşme ve yenilikçi hareketlerin etkisiyle sürekli olarak farklı konularla çalışılmıştır. Kalkınma büyüme ve gelişme üçlüsü farklı toplumalarda değişik anlamlarda kullanılmıştır. Hatta bu kavram ilerleme, sanayileşme, modernleşme, teknolojiye ayak uydurma gibi kavramlarla içiçe geçmiş ve birlikte kullanılmıştır. Kalkınma, en basit ifadeyle sürdürülebilir bir şekilde kişi başına düşen gelirin artması olarak ifade edilirken diğer bir ifadeyle de; yoksulluğun azaltılması, eğitim seviyesinin artırılması, teknolojiyi yakalayabilme, Ar-Ge ve teknik bilgi ve bununla birlikte beşeri ve sosyal sermayedeki artışlar da kalkınmanın kapsamında değerlendirilmektedir (Fırat, Aydın, 2015).

İkinci Dünya Savaşı'na kadar kalkınma kavramı "büyüme ve ilerleme" şeklinde kullanılmıştır. Kalkınmayı gerek Geleneksel İktisatçılarından Adam Smith "maddi ilerleme" veya John Stuart Mill "ekonomik ilerleme" kavramlarıyla anlatmaya çalışmışlardır (Mıhçı, 1996: 65). Günümüzde ülkelerin büyüme ve kalkınma süreçlerine yön verecek olan potansiyellerin uygulamaya geçirilmesi çok önemlidir. Bu nedenle ekonomi politikalarını biçimlendiren karar alıcılar akılcı davranarak ve var olan olanaklarıyla üretimlerini artırmanın yollarını, kalkınma ve büyümeyi nasıl gerçekleştireceklerini hesaba katmaları gerekmektedir (Üzümcü, 2008: 281). Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınma kavramının en önemli getirisini, ekonomik kalkınma ve büyüme kavramlarının yeniden adlandırılarak bunların birbirinden ayrıştırılması oluşturur. Kalkınma kavramı bu yaklaşıma göre, elde edilmiş olan reel gelir kavramını önceye alan ekonomik büyümeden farklı olmasıdır. Kalkınma iktisadi girdilerde artış sağlamanın yanında diğer refah bileşenlerini de kapsamaktadır. Kalkınma, ekonomik büyümeyle birlikte sosyal ve çevresel gelişmeyi de içerir. Bu açıdan bakıldığında kalkınma ülkeler neden geri kalır sorusunun da zaman zaman cevabı olabilmektedir. Zira ülkeler büyüme gerçekleşse de gelişmişlik liginde alt seviyelerde kalabilmektedirler. Bu konuda geline son ekonomik görüş, kapsayıcı ekonomik ve politik kurumlar ile refah arasındaki bağlantı kurmaktadır. Şöyle ki, kapsayıcı ekonomik ve politik kurumlara sahip ülkelerin mülkiyet haklarını daha iyi korudukları, eşit piyasa şartlarına sahip olduğunu, yeni teknoloji, beceri ve yatırımları özendirici altyapı ve hukuki yapıya sahip olduklarını iddia etmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2013). Gelişmiş ülkeler aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmayı da dikkate alan ülkelerdir. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama olanaklarını ellerinden almadan; şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanabildiği gelişme sürecidir (World Commission on Environment and Development, 1987'den aktaran Mangır, 2016:146). Sürdürülebilir kalkınma, yaşam kalitesinin gelişiminin devamlılığını sağlayarak doğrudan insanlığın toplam yaşam kalitesiyle ilgilidir (Akgül, 158). Son yıllarda kalkınma kavramıyla ilgili olarak yaşam kalitesinin düşmesi ve yoksulluk en önemli sorunlardan biri olmuştur. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği serbestleşme ile birlikte gelişmiş ülkelerdeki zenginlik kadar az gelişmiş ya da gelişmiş ülkelerde yoksulluk en çok araştırılan iktisat konuları haline gelmiştir. Yoksulluk kavramı çok çeşitli olarak, farklı kişiler ve kurumlar tarafından tanımlanmıştır. En geniş anlamıyla; kişinin ekonomik geliri ile kendi şahsi ihtiyaçlarını karşılayamaması olarak tanımlanabilir. Bu ihtiyaçlar; zorunlu ve zorunlu olmayan ihtiyaçlar olarak sınıflandırılabilir. Yoksulluk denince imkânsızlık ve fakirlik anlamları aklı gelmektedir. Yoksulluk insanoğlunun var olması ile başlayan bir problemdir. Yoksulluk ile her dönemde farklı mücadele stratejileri geliştirilip uygulanmaya çalışılmış olmasına rağmen kalıcı bir çözüm bulunamamıştır.

Stratejiler belirlenmesine rağmen uygulamadaki zorluklar ve engellerden dolayı başarısız olunmuştur. Çıkar ilişkileri ve benlik bir kenara bırakılmadığı için gelir adaletsizliği büyüyerek devam etmektedir. Bu gelir adaletsizliği her geçen gün daha fazla fakirlik getirmektedir.

2 Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluk

Kalkınma; ekonomik, sosyal ve kültürel yönleriyle bir bütün olan oldukça geniş bir kavram olmakla birlikte 1970'lere kadar salt ekonomik değerler üzerinden tanımlanmıştır. Kalkınma; gelir, sanayileşme, yatırım, sermaye birikimi kavramları üzerinde yoğunlaşmış, kişi başına düşen milli gelir ile ölçülmeye çalışılmıştır. 1970'lere gelindiğinde sadece ekonomik verilerin kalkınmışlık seviyesini ölçmede yeterli olmayacağı savunularak beşeri sermaye, eğitim, sağlık, yaşam standartları, yoksulluk, eşitlik vd kavramlar kalkınma kavramı içerisinde ele alınmaya başlanmış, kavram insani kalkınmışlık düzeyi ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

“İnsanın düşüncesi, yetenekleri, eğitim düzeyi ve talebi, değer yargıları ve refah anlayışı ile oluşan ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel ortam, yenilik ve yaratıcılığın gelişmesini sağlayarak kalkınmanın süreklilik unsuru olmaktadır” (Çankaya ve Karataş, 2010, s. 33). Günümüzde kalkınma, herkesin istihdam edildiği, bilgiye, güvenliğe, temel hak, adalet ve eğitim hizmetlerine kolayca ulaşılabilirdiği, piyasa mekanizmasının adaletli biçimde yürütüldüğü, cinsiyet ayrımcılığı olmadan, katılımcı, demokratikleşmeye ve kültürel gelişimlere açık, saydam/hesap verebilir yönetim sistemi olan, topluma bakış açısı olarak bütün dezavantajlı grup ve tabakaların yok edildiği, sorunları çözmeye yeteneği güçlü, doğal kaynaklarına sahip çıkan ve bu kaynakların gelişmesini sağlayan, insanların geleceğe güvenle bakabildiği toplum ve yahut topluluklar oluşturma çabasıdır (Işık ve Kılınç, 2012: 11). Kalkınma ekonomik faaliyetlerin yanında sosyal, kültürel, politik etmenlerle de birebir bağlantılıdır. Diğer bir ifade ile kalkınma ekonomik ve sosyal faaliyetlerin oluşturduğu bir bütündür.

Kalkınma kavramının tanımlanmasında olduğu gibi yoksulluk açıklanırken de salt ekonomik olguların yeterli olmayacağı sosyal ve politik kriterlerin de ele alınarak tanımlanması gerekmektedir. 1970'lerin sonunda özellikle Amartya Sen'in toplumdaki bireylerin yetkinliklerinin artırılmasının kalkınmanın sağlanmasında temel kriter olarak göstermesi ve 1990 yılı itibarıyla UNDP'nin İnsani Gelişim Endeksleri'ni oluşturması ile "İnsani Kalkınma" kavramı ortaya çıkmıştır. Özellikle Amartya Sen'in yaklaşımı ve UNDP, İnsani Gelişim Raporları ile kalkınma kavramı sadece gelirle açıklanmaktan öte, beşeri sermaye, demografik geçiş, teknoloji, kentleşme, ekonomik entegrasyon, sağlık, eğitim, yaşam standartları vd temel gelişim süreçleri ile ölçülmeye başlanmıştır (Hafner ve Foulkes, 2013:107). İnsani Gelişim Endeksi, ülkelerin kalkınma seviyelerini ölçerken ekonomik olgular dışında insani olguları da içerisine alan sayısal bir analizdir. Endeksin temel ölçütleri, insani yaşam standardı, uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişim olarak kabul edilmiştir. UNDP tarafından 1990 yılından itibaren her yıl düzenli olarak yapılan İGE, bu üç göstergiyi birleştirerek tek bir bileşik endeks ile insani gelişmeyi değerlendirir (Nafziger, 2006:35). Yaşam standartıyla ilgili Amartya Sen'in yaklaşımı konuyla yakından ilgilidir. Buna göre; insanların sahip oldukları yaşam kaliteleri ekonomik olduğu kadar sosyal standartları da kapsar.

UNDP tarafından 2010 yılına kadar insani yoksulluğun ölçümünde kullanılan İnsani Yoksulluk Endeksi yerini 2010 yılı itibarıyla Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)ne bırakmıştır. ÇBYE ile hanelerde eğitim, sağlık ve yaşam standartlarında görülen yoksunluklar belirlenmektedir. Bu belirleme aşamasında hanelerde anketler kullanılmaktadır. Hane halkı anketleri aynı hanede yapılan anketlere dayanmaktadır. Hane halkı anketleri sonucu ortaya çıkan mikro değerlerin kullanılması ile bireysel yoksunlukların tespiti amaçlanmaktadır. ÇBYE'de her bir hane halkı anketi sonucu ortaya çıkan değerlerin ortalaması alınmakta ve yoksunluk değerleri hesaplanmaktadır. Bu hesap sonucu bireyler yoksul ya da yoksul olmayan olarak sınıflandırılmaktadır. Yoksunluk için %33,3'lük bir değer belirlenmiştir. Bu değer yoksul ve yoksul olmayan ayrımı yapılmasında eşik değeri ifade etmektedir. Bir hanede oluşan yoksunluk değeri %33,3 ya da daha fazlaysa bu hane diğer tüm fertleri ile birlikte çok boyutlu yoksul olarak sınıflandırılmaktadır. Yoksunluk değeri, %20'den büyük ya da %20'ye eşitse, fakat bu değer eşik değeri olan %33,3'ten azsa, hane çok boyutlu yoksulluğa düşme riski altında diye tanımlanmaktadır (UNDP, 2014a:9). ÇBYE yoksunlukların her açıdan tespit edilmesi içinde kullanılmaktadır. Endeks temel değerleri olan sağlık, eğitim ve yaşam standardında görülen eksiklikler, yoksun bireylerin nicel tespiti ve yoksunluk derecesi gibi verileri içerisine alarak ölçümlenmektedir. ÇBYE, yoksulluk kavramının çok yönlü değerlendirilmesine imkan vermektedir. Bu kapsam içerisinde endeks yakıt, temiz su ve temel sağlık hizmetlerine erişim gibi insanın en zorunlu ihtiyaçlarının karşılanma oranının ele alınmasına da olanak sağlar (Doğan ve Tatlı, 2014:119). Yoksulluk tanımlanırken temelde mutlak ve göreceli yoksulluk olarak öne çıkmaktadır. Mutlak Yoksulluk, kişilerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ihtiyaçları olan temel gıda ve barınma ihtiyaçlarını karşılayamamalarıdır. Uluslararası standartlarla belirlenen, günlük zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelir elde edemeyen kişiler, mutlak yoksulluk sınırında yaşamaktadırlar. Her ne kadar uluslararası organizasyonlar yoksullukla ilgili sınırlar belirlese de her geçen gün değişen dünya dengeleri ve ülkelerin kendi iç dinamiklerine göre çizilen bu sınırlar değişebilmektedir. Göreceli yoksulluk çizgisinin belirlenmesinde; ortalama gelir düzeyinin (ortanca veya aritmetik ortalama ile belirlenir) belli bir yüzdesini standart olarak %50'sini almaktadır. Yoksulluk araştırmalarında, genellikle aritmetik ortalama yerine ortanca (gelirler en küçükten en büyüğe sıralandığında tam ortadaki gelirin değeri) tercih edilir. Yaşam standardını tespit, tüm dünyada yaygın ve ortak olarak kullanılan gösterge, kişi başına hane halkı tüketimidir. Yoksulluk derecesi, ulusal ve uluslararası düzeyde hane halklarının gelirlerine bakılarak

belirlenen yoksulluk çizgisi ile belirlenmektedir. Bu manada yoksulluk çizgisi sınırı çeşitli şekillerde belirlenmektedir: Temel ihtiyaçlar yaklaşımı, asgari düzeyde ihtiyacının karşılanması gerektiğini varsayar. Ortalama gelirin yüzdesi yaklaşımı, yoksulluğu göreceli olarak tanımlamaktadır. Yoksulluk kavramı yukarıda da belirtildiği gibi tek bir değişkene bağlı olmayıp birçok faktörle birebir ilişki içerisinde. Yoksulluğun nedeni olabilecek başlıca değişkenler kısaca şöyle sıralanabilir: Yoksulluk gelir dağılımı ile yakın ilişki içerisinde. Aynı toprak parçası üzerinde yaşayan insanların, o ülkenin kullanılan kaynaklarından sağlanan maddi gelirin, vatandaşlarına çeşitli yollarla dağıtılmasına gelir paylaşımı denmektedir. Paylaşım eşitsizliği de, gelir dağılımının o ülkedeki bireyler arasında eşit ve adil olarak bölüşülmediği anlamına gelir. Gelir dağılımında adaletin sağlanmasından gelirin ekonomideki tüm bireyler arasında eşit dağıtılması anlamı çıkarılmamalıdır (Temiz, 2013, s.38,49). Dünya Bankası ve UNDP başta olmak üzere uluslararası kuruluşların istatistikleri yoksulluğun çeşitli ülkelerde ulaştığı bu yüksek düzeyi gözler önüne sermektedir (DPT, 9. Kalkınma Planı). Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası (WB) gibi uluslararası kuruluşların yaptıkları çalışmalara göre, G-7 ülkeleri (ABD, Japonya, Almanya, İngiltere, İtalya, Fransa ve Kanada), dünya GSMH 'sının yaklaşık yüzde 62'sini üretmektedir. Bu ülkelerin nüfusları toplamı ise yaklaşık olarak dünya nüfusunun yüzde 10'una karşılık gelmektedir. Bu doğrultuda, dünya toplam GSMH'nden 7 ülke ekonomisinin aldığı pay yaklaşık üçte iki iken, dünyanın geri kalan nüfusu dünya GSMH 'sının geriye kalan üçte birini paylaşmaktadır. Toplam GSMH'nin üçte birini bölüşen ülkelerin büyük bir kısmının gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerden oluştuğu düşünüldüğünde; ekonomik büyüme, kalkınma, az gelişmişlik, yoksulluk gibi kavramların dünyanın ne kadar geniş bir bölümü için önemli olduğu açıkça çıkmaktadır. Bu önem doğrultusunda geçmişten günümüze süregelen yoksulluğun azaltılarak kalkınmanın sağlanması gerekmektedir (Temiz, 2013, s.38).

3 Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluk Dataları

Aşağıdaki Tablo 1 de dünya ülkelerinin, Kişi Başına Gayri Safi Yurt içi Hasıllarına (GSYİH) dünya bazındaki sıralamaları gösterilmektedir. Bu listedeki GSYİH dolar tahminleri Satın Alma Gücü Paritesi (SAGP) hesaplamalarından elde edilmiştir. Bu hesaplamalar Uluslararası Para Fonu (IMF) ya da Dünya Bankası gibi çeşitli kurumlar tarafından yapılmaktadır. Farklı kuruluşların aynı ülke için yaptıkları hesaplamalar farklılık gösterdiği için bu değerler gerçek rakamlar yerine, tahmini rakamlar olarak algılanmaktadır (Tüsiad, 2016).

1	Lihtenştayn	\$139,100
2	Katar	\$124,900
3	Monako	\$115,700
4	Makau	\$114,400
5	Lüksemburg	\$109,100
6	Bermuda	\$99,400
7	Singapur	\$90,500
8	Man Adası	\$84,600
9	Bruni	\$76,700
10	İrlanda	\$72,600
11	Falkland Adaları	\$70,800
12	Norveç	\$70,600
13	Kuveyt	\$69,700
14	Birleşik Arap Emirlikleri	\$68,200
15	St. Martin	\$66,800
16	Cebelitarık	\$61,700
17	İsviçre	\$61,400
18	Hong Kong	\$61,000
19	ABD	\$59,500
20	San Marino	\$59,500
21	Jersey	\$56,600
22	Sudi Arabistan	\$55,300
23	Hollanda	\$53,600
24	Guernsey	\$52,500
25	İzlanda	\$52,100
26	Bahreyn	\$51,800
27	İsveç	\$51,300
28	Almanya	\$50,200
29	Avusturalya	\$49,900
30	Andora	\$49,900
31	Tayvan	\$49,800
32	Danimarka	\$49,600
33	Avusturya	\$49,200
34	Kanada	\$48,100
35	Belçika	\$46,300
36	Saint Pierre ve Miquelon	\$46,200
37	Finlandiya	\$45,800
38	Umman	\$45,500
39	Cayman Adaları	\$43,800
40	İngiltere	\$43,600
41	Fransa	\$43,600
42	Japonya	\$42,700
43	Malta	\$42,500
44	Grönland	\$41,800
45	Avrupa Birliği	\$40,900
46	Faroe Adaları	\$40,000
47	Güney Kore	\$39,400
48	Yeni Zelanda	\$38,500
49	İspanya	\$38,200
50	İtalya	\$38,000
51	Porto Riko	\$37,900

Tablo 1. Satınalma Gücü Paritesi Kişi Başı GSMH; 2017; **Kaynak:** https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/rawdata_2004.txt.

Gelir dağılımının adaletsiz olduğu bir ülkelerde, bireylerin ekonomik sıkıntılar çekmesi ve bunun toplumsal problemler haline gelmesi kaçınılmazdır. Toplumsal refahın sağlanmasında en önemli etken ekonomik nedenlerdir. Gelir politikalarının adalet sağlayıcı olması ekonomik refahı da arttıracaktır. Dünyadaki ekonomik gelişmelerine bakıldığında kurdaki oynaklıklar, gıda enflasyon oranlarının artış göstermesi, iş gücü ve iş piyasasının daralması gelir adaletsizliğini artırmaya devam etmektedir. Hükümetlerin istihdam seferberliğindeki amacının; gelir adaletsizliği ortadan kaldırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu seferberlik yapılırken dikkat edilmesi gereken en önemli husus suni değil kalıcı çözümler uygulanabilir olmasıdır (Ersoy, 2015). Nüfus artışı ve yoksulluk arasındaki ilişkiye bakılacak olursa optimum nüfusun yakalanamadığı ülkelerde yoksulluğun arttığı görülmektedir.

2006 yılında Almanya nüfusunun 80 milyon olduğu, buna karşılık Türkiye nüfusunun 2006 yılında 65 milyon olduğu bilinmektedir. Bugün ise Almanya 79 milyon, Türkiye 78 milyon civarında nüfusa sahiptir. İki ülke arasındaki yoksulluk oranları tartışılmayacak kadar birbirine uzaktır. Bu örnekte olduğu gibi nüfus artışının yoksulluk ile ilişkisi incelendiğinde nüfus politikalarının belli bir plan çerçevesinde yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. İşsizlik ile yoksulluk arasındaki bağlantının son yıllarda krizlerle birlikte çok daha önem kazandığı görülmektedir. İşsizlik konusunda gelişmiş ülkelerin oranları düşmekte olup, Euro bölgesinde İspanya ve Yunanistan'da ise işsizlik oranları % 25'leri bulmaktadır. Türkiye'de işsizlik oranlarında 2017 yılında yaklaşık 600 bin kişilik artış olup %13 seviyelerine ulaştığı TÜİK rakamlarına yansımakta olup tehlike çanlarının çaldığı görülmektedir. Hükümet başlattığı istihdam seferberliği ile 2 milyon istihdam parolası ile bunu düşürmeyi hedeflemektedir. Kısa, orta ve uzun vadeli realist stratejiler belirlenerek işsizliğin yok edilmesi amaçlanmalıdır.

Türkiye'nin Ar-Ge harcamaları, insan gücü, bilgi yoğun sektörlerdeki istihdamı, yüksek teknoloji ürünlerin ihracatı, fikri mülkiyet hakları, patent-marka tescil ve sayıları gibi göstergeleri inovasyon, teknoloji ve bilim alanındaki en önemli bileşenlerini oluşturmaktadır (Ünal ve Seçilmiş, 2013: 14). Bu bağlamda bu bileşenler inovasyon datalarında etkili olduğu gibi kalkınma dataları üzerinde de etkili olmaktadır. Kalkınma dataları, Türkiye'de kişi başına düşen gelir ile yoksulluk sayısı ve sınırı ile birlikte açıklanmıştır.

Uluslararası refah düzeyi karşılaştırmalarında en yaygın kullanılan ölçütlerden biri de kişi başına düşen milli gelirdir. GSMH, Nominal GSMH ve Reel GSMH şeklinde hesaplanmaktadır. GSMH hesaplamasının yapıldığı yıl geçerli olan mal ve hizmet fiyatları; yani cari fiyatlar kullanılarak hesaplanırsa, içinde enflasyon veya deflasyondan kaynaklanan deformasyonu da taşıyor demektir. Bu nedenle, fiyat hareketlerinin yanıltıcı etkisinden kurtulmak için Reel GSMH hesaplanır. Reel GSMH; belirli bir baz yılın mal ve hizmet fiyatları dikkate alınarak enflasyondan arındırılmış olarak hesap edilen bir GSMH değeridir. Gayri Safi Milli Hasıla'nın üretilmesinde milli servet kullanılır. Türkiye'nin tahmini milli serveti 2.5 trilyon dolar civarındadır ve Türkiye her yıl milli servetinin yüzde 7.5 ile 10'u arası bir GSMH yaratmaktadır. Oysa, ABD'de bu oran yüzde 50 seviyelerindedir. Yani, Türkiye 'de verimlilik sorunu devam etmektedir (Alkin, 2004).

Grafik 1: Türkiye'de Kişi Başına GSYH (\$ Yıllık); Kaynak: TÜİK

Grafik-1'de, Türkiye'nin 2006-2016 yılları arasındaki kişi başına GSYH'sı gösterilmiştir. Türkiye'nin 1998 yılındaki kişi başına GSYH'si 4.337\$ iken; 2014 yılında kişi başına GSYH'si 10.389\$'dır. Türkiye'nin kişi başına düşen geliri 2010 yılından itibaren 10 bin\$ civarında seyretmektedir. . Kişi başına düşen GSYH 2008-2009 yılları arasında ve 2013 yılından itibaren azalma göstermiştir. Bu durum Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşmeye yakın olduğunu göstermekte olup belirli bir kişi başına gelir düzeyine ulaşıktan sonra ilerleme kat edememektedir.

Türkiye'de 2014 yılında alınan kararla kişi başına düşen yıllık gelir miktarının, ihtiyaçlar baz alınarak yapılan hesaplamasında 10 bin 500 dolar olması gerektiği açıklanmıştır. 2016 yılında ise kişi başına düşen milli gelirin, 9.136 dolar seviyelerinde olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletlerinde şahıs başına düşen senelik gelir miktarı, dünya sıralamasında zirvede olup 47 bin dolar seviyelerindedir. AB ülkelerinde ise durum ülkelere göre değişiklik göstermektedir. Bazı bölgelerde 45.000 Euro seviyesi görülürken bazı bölgelerde de 6000-7000 (Romanya-Bulgaristan) Euro seviyeleri görülmektedir. AB'nin kendi üye ülkeleri arasında da ciddi uçurumlar olduğu görülmektedir. Tüm gelişmiş ülkelerde gıda fiyatlarında istikrarlı bir düşüş olmakta iken gıda fiyatları istikrarlı bir şekilde artan Türkiye'de, rakamlar her geçen gün güncellenmelidir. Son olarak ocak ayında TÜİK tarafından açıklanan gıda fiyat artışı %5,6 olup enflasyon oranı ise ortalama % 8,9 olan ülkemizde yoksulluk artmaktadır. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/bozuk-gelir-dagilimi/397801>.

Grafik 2: Eş Değer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Yoksul Sayısı (Bin Kişi); **Kaynak:** TÜİK

Grafik-2’de, Türkiye’nin bölgelerinin 2010-2016 yılları arasında eş değer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre yoksul sayısı gösterilmiştir. Türkiye’nin yoksul sayısı 2010 yılında 17 bine yaklaşırken 2016 yılında 16 bin seviyesine gerilemiş fakat yoksulluk sayısında önemli bir azalma olmayıp bölgelerde de bu durum ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin TR1 (İstanbul) ve TR6 (Akdeniz) da eş değer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre yoksul sayısının en fazla olduğu tespit edilmiş, TR8 (Batı Karadeniz) ve TR9 (Batı Karadeniz) de yıllar itibariyle bu oranın en düşük seviyelerde gerçekleştiği görülmektedir. Göç sorununun ülkemizde ne kadar büyük bir sorun teşkil ettiği gözler önündedir. Yoksulluk, fertlerin temel gereksinimlerini karşılayamaması halinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yoksulluk sınırı, temel gereksinimlerin karşılanması için yapılması gereken toplam harcama tutarından oluşur. Yoksulluk sınırı bir ülkenin, bölgenin refah seviyesinin belirlenmesinde önemlidir.

Grafik 3: Eş Değer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Yoksulluk Sınırı (TL); **Kaynak:** TÜİK

Grafik 3’de, 2010-2016 yılları arasında Türkiye ve bölgelerinin eş değer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine yoksulluk sınırı gösterilmiştir. Türkiye’nin yoksulluk sınırı 2010 yılında 4 bin TL’yi geçerken 2016 yılında 8 bin TL’nin üzerinde gerçekleşmiştir. Türkiye’nin bölgelerinde de yoksulluk sınırı bu yıllar aralığında artış göstermiştir ve hanehalkının içinde bulunduğu geçim sıkıntısının bir boyutunu göstermektedir. Eş değer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine yoksulluk sınırının TR2 (Marmara), TR6 (Akdeniz) ve TR5 (Batı Anadolu)’da giderek artan bir boyutta olduğu görülmüş, 2016 yılı itibariyle TR1 (İstanbul) ve TRB (Ortadoğu Anadolu)’da bile 4 bin TL’yi geçmiştir. Sonuç olarak, kişi başına GSYH son yıllarda azalma göstererek yoksul sayısında önemli bir azalma olmamış ve yoksulluk sınırı artmıştır.

Grafik 4: Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Gelirine Göre Gini Katsayısı; **Kaynak:** TÜİK

Gini Katsayısı, Dünya’da ülkelerin gelir dağılımındaki eşitsizliği açıklayan gösterge olarak ifade edilmektedir (Dumlu ve Aydın, 2008: 390). Gini Katsayısı 0 ile 1 aralığında değişmekte olup katsayının 1’e yaklaşması durumunda gelir eşitsizliği artmakta, 0’a yaklaşması durumunda gelir adil dağılmaktadır. Grafik 4’de, Türkiye’nin 2010-2016 yılları arasında eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre Gini Katsayısı gösterilmiştir. Grafikte gelir gurupları arasındaki gelir dağılımı bozukluğu 2011 yılından 2014 yılına kadar azalırken 2014 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Gini katsayısı bu yıllar aralığında 0.4 aralığında değişme göstermiştir. OECD’nin açıkladığı 2015 raporuna göre gelir adaletsizliği sıralamasında; Meksika’nın ve Şili’nin başı çektiği görülmekle beraber ABD ve İsrail’in ardından 5. sırada da Türkiye’nin geldiği görülmektedir (<http://www.bbc.com/turkce/ekonomi>).

Gini katsayıları hesaplanırken ülkedeki en yüksek ve en düşük gelire sahip %20 lik nüfus paylarının toplam gelirden aldıkları payları karşılaştırılarak ülkedeki gelir dağılımı hakkında yorum yapmak mümkündür.

TÜİK araştırma sonuçlarına göre Türkiye’de bu oran 2016 yılında 7,7 gerçekleşmiştir; yani en zengin %20’lik kesimin toplam gelirden aldığı pay, en yoksul %20’lik kesimin aldığı paydan 7,7 kat daha fazla olmuştur.

Yıllar	En düşük gelire sahip olan %20’nin toplam gelirden aldığı pay (%) (A)	En yüksek gelire sahip olan %20’nin toplam gelirden aldığı pay (%) (B)	B/A
2015	6.1	46.5	7.6
2016	6.2	47.2	7.7

Tablo 2. En Yüksek Gelir Sahiplerinin En Düşük Gelir Sahiplerine Oranı; **Kaynak:** TÜİK

Gelir dağılımının daha adil ve eşit dağılması, Türkiye’de öncelikle ele alınması gereken konulardandır. Bunun için yatırımların, üretimin ve istihdamın artırılmasına çalışılmalıdır.

Grafik 5: Türkiye’nin %40-%70 Yoksulluk Risk Aralığında Gelire Dayalı Görelî Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul Sayıları, Yoksulluk Oranı ve Yoksulluk Açığı (Kır); **Kaynak:** TÜİK

Grafik 6: Türkiye'nin %40-%70 Yoksulluk Risk Aralığında Gelire Dayalı Göreli Yoksulluk Sınırına Göre Yoksul Sayıları, Yoksulluk Oranı ve Yoksulluk Açığı (Kent); **Kaynak:** TÜİK

Türkiye'nin 2006-2013 yılları arasında %40 ile %70 risk aralığında, gelire dayalı göreceli yoksulluk sınırına göre kırsal yoksulluk sınırı ve yoksul sayıları gösterilmiştir. Yoksulluk riskinin %70 olduğu durumda hem yoksulluk sınırı hem de yoksulluk sayısının arttığı görülmektedir. 2006 yılında, %70 yoksulluk riski altında kırsal yoksulluk sınırı 3 binlerdeyken 2013 yılında 7 bine yaklaşmıştır. Yoksul sayısı ise, %70 yoksulluk riski altında 2006 yılında 10 bin iken 2013 yılında 11 bine yaklaşmıştır. Türkiye'nin 2006-2013 yılları arasında %40 ile %70 risk aralığında gelire dayalı göreceli yoksulluk sınırına göre kırsal yoksulluk oranı ve yoksulluk açığı gösterilmiştir. Yoksulluk oranı %40 yoksulluk riski altında %23'e yaklaşırken, 2013 yılında %17'ye yaklaşarak yoksulluk oranında bu yıllar aralığında düşüş yaşanmıştır. Yoksulluk açığı ise, %40 yoksulluk riski altında 2006 yılında, %29 iken 2013 yılında %22'ye düşmüştür. Türkiye'nin 2006-2013 yılları arasında %40 ile %70 risk aralığında gelire dayalı göreceli yoksulluk sınırına göre kentte yoksulluk sınırı ve yoksul sayıları gösterilmiştir. Yoksulluk sınırı 2006 yılında %40 yoksulluk riski altında 2 bine yaklaşırken 2013 yılında 4 bine yaklaşmıştır. Yoksul sayısı da, %40 yoksulluk riski altında 2006 yılında 4 bin kişiye yaklaşırken 2013 yılında 3 bine yakın bir değere düşmüştür. Türkiye'nin 2006-2013 yılları arasında %40 ile %70 risk aralığında gelire dayalı göreceli yoksulluk sınırına göre kentte yoksulluk oranı ve yoksulluk açığı gösterilmiştir. Yoksulluk oranı %70 yoksulluk riski altında 2006 yılında %24'ü geçerken 2013 yılında %22'ye düşmüştür. Yoksulluk açığı ise yine aynı yoksulluk riski altında 2006 yılında %28'i geçerken 2013 yılında %25'e düşmüştür.

4 Sonuç

Günümüzde toplumları diğer toplumlardan ayıran en önemli güç faktörü eskiden olduğu gibi kalmamıştır. Tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda toplumlar strateji olarak da mücadele etmektedir. Yeni teknolojiler ve inovasyonlar, toplumları güçlü yapmakla kalmayıp aynı zamanda ülkeleri refaha kavuşturmaktadır. Bu yüzden az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında giderek artan bir fark söz konusudur. Bu fark makro dengesizliklerin ve mali göstergelerin yanısıra teknolojik farktan da kaynaklanmaktadır (Müsiad, 2012: 26). Küreselleşmeyle birlikte ekonomik ve teknolojik farkların giderek açıldığı ülkelerde yoksulluk da gelecek nesillerin sorunu olmaya devam etmektedir. Şüphesiz yoksulluğa sebep olan en önemli faktör gelir adaletsizliğidir. İlk olarak gelir adaletsizliğinin ortadan kaldırılması ve böylelikle ekonomik kalkınmanın sağlanması gerekmektedir. Hızla değişen toplumsal yapılarda geleceğin daha da belirsizleştiği günümüzde aslında tüm dünya ülkelerinin yoksullukla mücadelede hızlı büyüme yoluyla yoksulluğun önüne geçilmesi ve hayat standartlarını arttırmayı sağlayıcı politikalar aradığı görülmektedir. Özellikle istihdam ve asgari ücret politikalarının öne çıktığı arkasından sağlık ve eğitim gibi sosyal politikalarla desteklenen yoksullukla mücadele en etkili çözümdür. Yoksulluk kısa süreli tedbirlerle değil uzun vadede çözülebilecek bir konudur. Yoksulluğu azaltmak için kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir olması gerekmektedir. Özellikle yoksulluğa neden olan faktörler ortadan kaldırılmalıdır. Yoksulluğu yok etmede sadece devlet değil tüm sivil toplum kuruluşları harekete geçirilmelidir. Yoksullukla mücadelede en önemli faktörlerden birisi de eğitilmiş ve donanımlı bir nesil yetiştirmektir. Devlet iş dünyasına kendi öz kaynaklarımızı kullanmayı teşvik etmeli ve lojistik sağlamalıdır. Doğal kaynaklar daha etkin ve verimli kullanılmalı, iyi muhafaza edilmelidir. Sermaye birikimi yapıpı hızla sanayileşerek, üretim toplumu için çalışmalar yapılmalı, özel sektör özellikle de sanayi üreticileri vergi, teşvik, yasalar ile desteklenmelidir. Kalkınmayı hızlandıracak ve dolayısıyla yoksulluğu azaltacak her adım beraberinde kalkınmayı da getirecektir.

Türkiye'nin 1980 sonrası yaşamış olduğu krizlerden sonra uyguladığı yeniden yapılandırma programı değerlendirildiğinde ekonomik büyüme ve istikrar gibi konularda başarılar sağlandığı ancak kalkınma konusunda

yeterli seviyede olmadığı görülmüştür. Türkiye'nin küresel ortamda emek yoğun stratejileri kullanarak rekabet etmesi zor görünmektedir. Gerek doğal kaynaklar gerekse coğrafik konum olarak iyi fırsatlara sahip olan ülkemizin rekabet avantajı sağlayan konulara odaklanması gerekmektedir. Türkiye'nin "Orta Gelir Tuzağı"na yakalanmaması için yenilikleri bulması ve uygulaması şarttır.

Türkiye'nin kalkınma verileri arasında Ar-Ge harcamalarının GSYH içerisindeki oranı her yıl düzenli bir şekilde artış göstermiştir. Ar-Ge'de yer alan insan sayısı da Türkiye'de her yıl düzenli bir şekilde artış göstermiştir. Bu durum, Türkiye'nin bir adım daha bilime, teknolojiye, geliştirmeye ağırlık verdiğini ortaya koymaktadır. İnsan kaynakları, inovasyonun ve kalkınmanın sağlanmasında bir başka bileşeni oluşturmaktadır. Eğitim, vasıflı insan gücünün sağlanması noktasında önem taşımaktadır. Günümüz ekonomisi, bilginin ve teknolojinin hakim olduğu bir çağ olduğu için donanımlı, nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi bir amaç olmalıdır. Bilimsel çalışmaların daha yoğun yapılabilmesi, yenilikçi araştırmacı sayısının artması için yüksek lisans ve doktora programlarına ağırlık verilmelidir. Türkiye'nin bölgeleri içerisinde patent başvuru ve tescil sayılarında da artış olmasına rağmen inovasyon faaliyetleri bölgeler arası gelişmişlik farklarının olması nedeniyle istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Son yıllarda Türkiye'de, Ar-Ge harcamalarının GSYH'ya oranı, Ar-Ge'de çalışan insan gücü, yüksek lisans mezun sayısı ve doktora mezun sayısında artış görülmektedir. Genel olarak değerlendirdiğimizde; insan kaynaklarının, teknolojinin ve bilginin istenilen düzeyde geliştirilemediği, kaynakların etkin dağılmadığı görülmektedir. Bölgeler arasında gelişmişlik farklarının olması inovasyonun, kalkınmanın, araştırma geliştirme çalışmalarının yavaşlamasına neden olmaktadır. Bunun için ulusal ve bölgesel inovasyon sistemlerinin oluşturulmasına çalışarak kalkınmanın, büyümenin, yaşam standartlarının, refah seviyesinin yükseltilmesine çalışılmalıdır. İnovatif çalışmaları hızlandırmak ve bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak için kalkınma planları hazırlanmalıdır. Ülkelerin ve bölgelerin refahını, yaşam standardını artırmanın yolları Ar-Ge ve inovasyondur. Böylece kalkınmanın sağlandığı ülkelerde ve bölgelerde Ar-Ge ve inovasyon faaliyetleri daha çok etkili olacak ve gelişme sağlanacaktır.

Kalkınma bileşeni olarak yoksulluk sayıları ile hanehalkı tüketim harcaması araştırma sonuçlarına göre yoksulluk sayısında son yıllarda küçük bir oranda azalma görülmüştür. Günümüz bilgi ve teknoloji çağında olduğundan kalkınma noktasında baktığımızda yoksulluk sayısındaki düşüş yeterli görülmemektedir. Hanehalkı tüketim harcamalarına baktığımızda da eğitim, sağlık, gıda türlerinde oldukça az harcama görülmektedir. Bu da yaşam standartları için önemli olan harcamaların yeterli olmadığını göstermektedir. Bir başka kalkınma bileşeni olan Gini Katsayısı bakımından Türkiye'de gelir dağılımında adalet sağlanamamıştır. Gelir dağılımının adaletsiz olduğu bir ülkede, toplumsal sorunların yaşanması kaçınılmazdır. Toplumsal refahın sağlanmasında şüphesiz ki en önemli etken gelir durumudur. Adalet sağlayan gelir politikası refahı arttıracaktır. Yoksulluğun temelinde, eğitimsizliğin olduğu görüşü tüm dünyada genel olarak kabul edilen bir düşüncedir. Eğitim; emeğin verimliliğini arttırarak, kalifiye elaman yetişmesini sağlayarak, yoksulluk üzerinde pozitif etkide bulunmaktadır. Kontrolsüz nüfus artışı veya azalışı da yoksulluğa etki etmektedir. Sürekli ve kontrolsüz olarak artan nüfus tüketim toplumunu oluşturmaktadır. Kontrol edilebilir bir nüfus politikası izlenmelidir. İşsizlik yoksulluğun en önemli sebepleri arasındadır. İşsiz bireylerden hukuksuzluğa yönelenlerin sayısı giderek artmaktadır. İşsizliğin arttığı toplumlarda; hırsızlık, gasp, madde kullanımı, terör ve anarşinin yoğun olduğu bilinmektedir. Dünya ekonomisinde kısa ve orta vadede yapılan hesapların tutmaması ve realiteden uzak olması dünyada bir kargaşa ortamına sebep olmaktadır. Ülkemiz coğrafi konumundan dolayı Ortadoğu'da yaşanan savaş ve karışıklıklar sonucunda büyük bir göç tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yoksulluğun önlenmesi için devlet politikalarıyla iç ve dış göçlerin kontrol altına alınması gerekmektedir. Küresel ekonomideki belirsizlikler ve talep eksikliği sürerken, yakın coğrafyada meydana gelen gelişmeler de Türkiye ekonomisi üzerinde sarsıcı etkiler yapmaya devam etmektedir. Dünyada yaşanan tüm problemlerin ana kaynağının başlıca sebebinin ekonomi olduğu düşünülürse, başta Ortadoğu Coğrafyası olmak üzere dünyanın çoğu yerinde yoksulluk ve savaş dinmeyecek gibi görünmektedir. Kısacası Türkiye'nin bulunduğu coğrafyanın olumsuz etkilerinden bir an evvel kurtulup, bölgelerarası düalizmini azaltması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için tüm kurum-kuruluşlar ve bireyler olmak üzere reform niteliğinde atığa kalkması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., Robinson, J. (2013), **Ulusların Düşüşü**, Doğan Kitap, İstanbul.
- Akgül, U. (2010) A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı. Sayı: 24,
- Dikkaya, M., Özyakışır, D. ve Üzümcü, A. 2008. **Türkiye'nin Ekonomi-Politigi 1923-2007**, Ankara: Orion Kitabevi.
- Doğan, E., M., Tatlı, H., 2014. İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28, 99-124.
- DPT [Devlet Planlama Teşkilatı], 2001, **"Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyon Raporu"**, 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No: DPT: 2599- ÖİK: 610, Ankara 2001. s. 104.

- Dumlu, U. ve Aydın, Ö. 2008. “Ekonometrik Modellerle Türkiye İçin 2006 Yılı Gini Katsayısı Tahmini”, *Ege Akademik Bakış*/8 (1), s.373-393.
- Elçi, Ş., Karataylı, İ. ve Karaataş, S. 2008. **Bölgesel İnovasyon Merkezleri: Türkiye İçin Bir Model Önerisi**.
- Ersoy, Ö. 2015. **Kahramanmaraş İl Merkezindeki Lise Son Sınıf Öğrencilerinde Madde Bağımlılığı ve Etkileyen Faktörler**. Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Fırat, E. ve Aydın, A. 2015. “İnsani Kalkınma Endeksine Göre Türkiye’nin Eğitim Endeks Göstergelerinin OECD Ülkeleri ile Karşılaştırılması”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Economic Research)*, ISSN: 1303-8370/Nisan 2015, Yıl: 15, Sayı: 29.
- Hafner, A.K., Foulkes, M. D., Fertility, 2013. “Economic Growth, and Human Development Causal Determinants of the Developed Lifestyle”. *Journal of Macroeconomics*, 38,107–120.
- Han, E. ve Kaya, A. A. 2012. **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**. Ankara: Nobel Yayınları, 7. Baskı.
- <http://utikad.org.tr/db/files/TUSIAD%20Bölgesel%20İnovasyon%20Merkezleri.pdf>, erişim tarihi: 26.01.2016.
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, erişim tarihi: 03.02.2018.
- <https://biruni.tuik.gov.tr/bölgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?d-4326216-p=4>, erişim tarihi: 26.01.2018.
- <https://biruni.tuik.gov.tr/bölgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?d-4326216-p=5>, erişim tarihi: 26.01.2018.
- <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr>, erişim tarihi: 26.01.2018.
- TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2016
- https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cikelerin_ki%C5%9F sayfasından erişim tarihi: 25.11. 2016
- Mangır, A.F.(2016), Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yavaş ve Hızlı Moda, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi** Cilt:19 41.Yıl Özel Sayısı ss.143-154
- Işık, N. ve Kılınç, E. C. 2012. İnovasyon Güdümlü Kalkınma: Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, s. 31-68.
- Mihçı, H. 1996. “Kalkınma: Bir Terim Neyi Anlatır?”, *Ekonomik Yaklaşım*, s.23, Ankara.
- Müsiad, 2012. **Küresel Rekabet İçin Ar-Ge ve İnovasyon. Müsiad Araştırma Raporları**, Baskı ve Cilt: Pelikan Basım, İstanbul, ISBN: 978-605-43-83-21-4.
- Nafziger, W. E. 2006. **Economic Development**, Cambridge University Press. Erişim adresi: www.cambridge.org/9780521829663, erişim tarihi: 30.08.2014.
- OECD Türkiye’de Gelir Adaletsizliği, Haber. <http://www.bbc.com/turkce/ekonomi/>. erişim tarihi :29.12.2016.
- Seçilmiş, N. ve Ünal, T. (2013). Ar-Ge Göstergeleri Açısından Türkiye ve Gelişmiş Ülkelerle Kıyaslanması. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 12-25.
- Temiz, M. 2013. **Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluk İlişkisi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- TÜSİAD, 2016. **2016 Yılına Girerken Türkiye ve Dünya Ekonomisi Ekonomik Araştırmalar Bölümü**. Makale, (2016). (Yayın No: TÜSİAD-T/2016-02/574).
- UNDP,(2014a). **2014 İnsani Gelişme Raporu'ndaki İnsani Gelişme Endeksi(İGE) Değerleri ve Sıralamadaki Değişiklikler**, Erişim adresi: <http://www.tr.undp.org>, erişim tarihi: 15.10.2014.